

Jernaldermarkerne på Øster Lem Hede

– Danmarks største jernaldermonument

Torben Egeberg

Denne fortælling begynder i marts 2008, hvor Troels Nørgaard Held fra Ringkøbing-Skjern Kommunes Miljø & Natur beejstret sendte en mail til museet sammen med et digitalt billede af jordoverfladen på Øster Lem Hede. Billedet var et udsnit af en samlet højdescanning af hele kommunen, udført fra fly i 2007. På billedet så man meget tydeligt et sirligt system af lave jordvolde over et stort område. Det var sporene af et stort marksystem, med flade agre omkranset af skelvolde, der på højdescanningen viste sig langt tydeligere, end det blotte øje kan se i landskabet – både ude på heden og ikke

Markerne på Øster Lem Hede fotograferet i lav aftensol i juli måned 1976. Skyggerne fremhæver både volde og terrasser fra dyrkningen i jernalderen. Foto: Niels Holger Toft, Højmark.

mindst inde i Løvstrup Plantage, hvor ingen tidligere havde haft dette overblik. Begejstringen smittede hurtigt af på museets arkæologer.

Med de nye billeder af jordoverfladen og dens højdeforskelle blev det nu muligt at tegne en samlet plan af jernaldermarkerne på og omkring Øster Lem Hede, Danmarks største jernaldermonument. Arkæologen Gudmund Hatt nåede i 1930'erne at opmåle sporene i heden og på en nu opdyrket mark nord for det fredede område.¹ Det område, vi i dag kalder Øster Lem Hede, blev derefter fredet af den københavnske læge Toft, der stammede fra Lem. Historien om fredningen, der blev iværksat af Gudmund Hatt, er fortalt af Alfred Kaae i bogen om Lem Sogn.² Hvad der til gengæld er gået i glemmebogen er, at avisoverskrifterne brugte ordet Nationalpark, da historien om læge Toft's opkøb af Øster Lem Hede blev kendt for offentligheden.³

I 1930'erne lod det sig ikke gøre at måle jernaldersporene inde i Løvstrup Plantage, hvor Hatt godt var klar over, at voldene fortsatte. Heller ikke de spor der fortsatte endnu længere mod nord i det opdyrkede land blev målt op, da de næppe kunne ses fra landjorden dengang. Vi har først opdaget dem nu ved at kigge på flyfotos fra flere forskellige overflyvninger siden 1954. På disse billeder fremstår de overpløjede volde som lyse striber i så stort omfang, at sporene kan indgå i en samlet plan over hele Øster Lem Hede.

Det følgende drejer sig om den nye plan over hele Øster Lem Hede-området, men også om to andre jernaldermarker i nærområdet som modspil hertil, nemlig den lille Troldebanke fem kilometer mod syd og den hidtil ukendte forekomst af jernalderagre i Brejning Egekrat, der ligger ti kilometer

nordøst for Øster Lem Hede. Baggrunden for den fornyede interesse for jernaldermarkerne har været, at museet af Kulturarvsstyrelsen er blevet bedt om at lave ny formidling af Øster Lem Hede.⁴

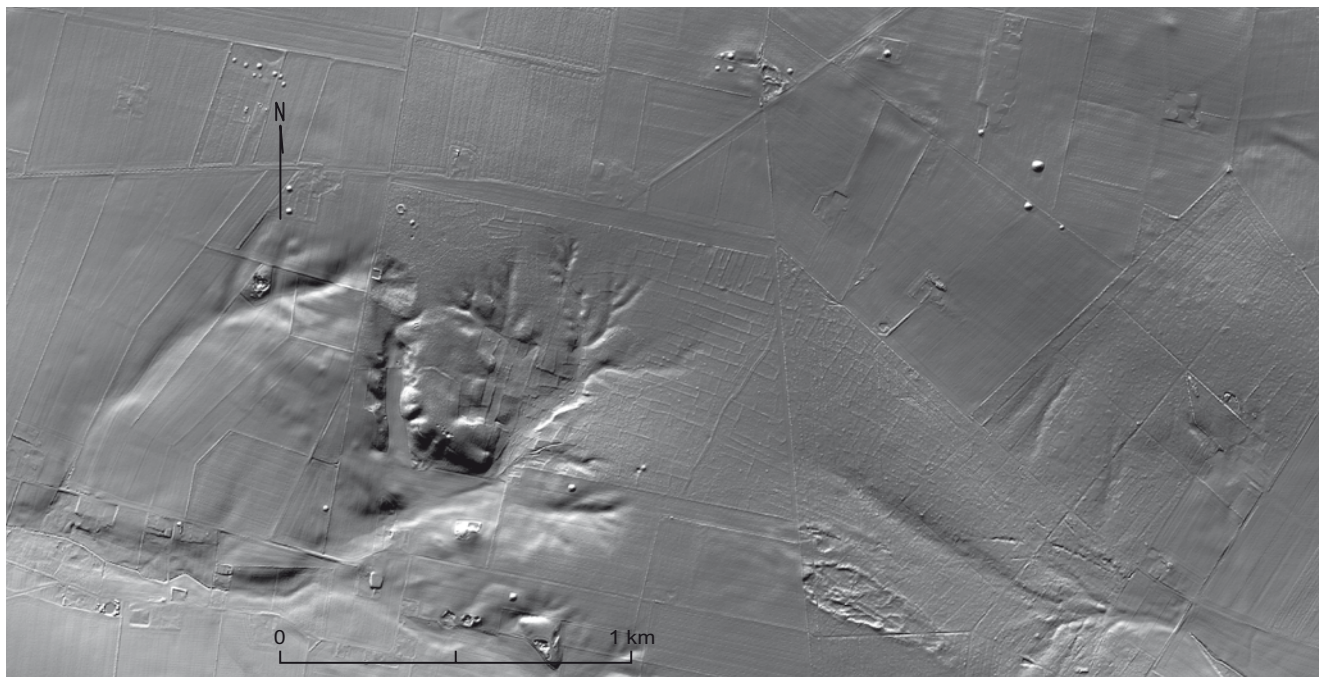
En ny plan af Øster Lem Hede-markerne

Engang strakte markerne sig som nævnt over et endnu større område end den ene kvadratkilometer, der nævnes i omtaler af Øster Lem Hede. Op mod i alt tre kvadratkilometer har været i brug som jernaldermarker. Et så stort areal lyder imponerende, og alligevel er Øster Lem Hede blot ét af utallige områder, der blev opdyrket i Vestjylland for omkring 2.500 år siden.

Med højdemodellen som grundlag kan vi nu få bedre overblik uden at gå rundt med måleudstyr. Ganske vist er

scanningsmetoden endnu grovmasket med 1,6 meter mellem punkterne, som indeholder oplysning om deres højde over havet. En anden svaghed er, at der mangler punkter, hvor træer som i Løvstrup Plantage står for tæt. Alligevel er der et rimeligt antal punkter at tegne efter, selv om tolkninger ikke helt kan undgås. En mere detaljeret radaropmåling vil engang, når den er blevet foretaget med ny overflyvning, kunne udelukke nogle af usikkerhederne og samtidig give endnu flere detaljer i de spor, der på denne måde gøres synlige på skovbunden i plantagen.

Gudmund Hatt brugte et målebord som udgangspunkt i sin opmåling. Der var en ret utaknemmelig opgave, især i den vestlige, meget bakkede del af heden. Her er der nogle steder en højdeforskel på 25 meter over en strækning på

Højdemodellen hvor marksystemerne ved Øster Lem Hede træder frem som lyse striber.

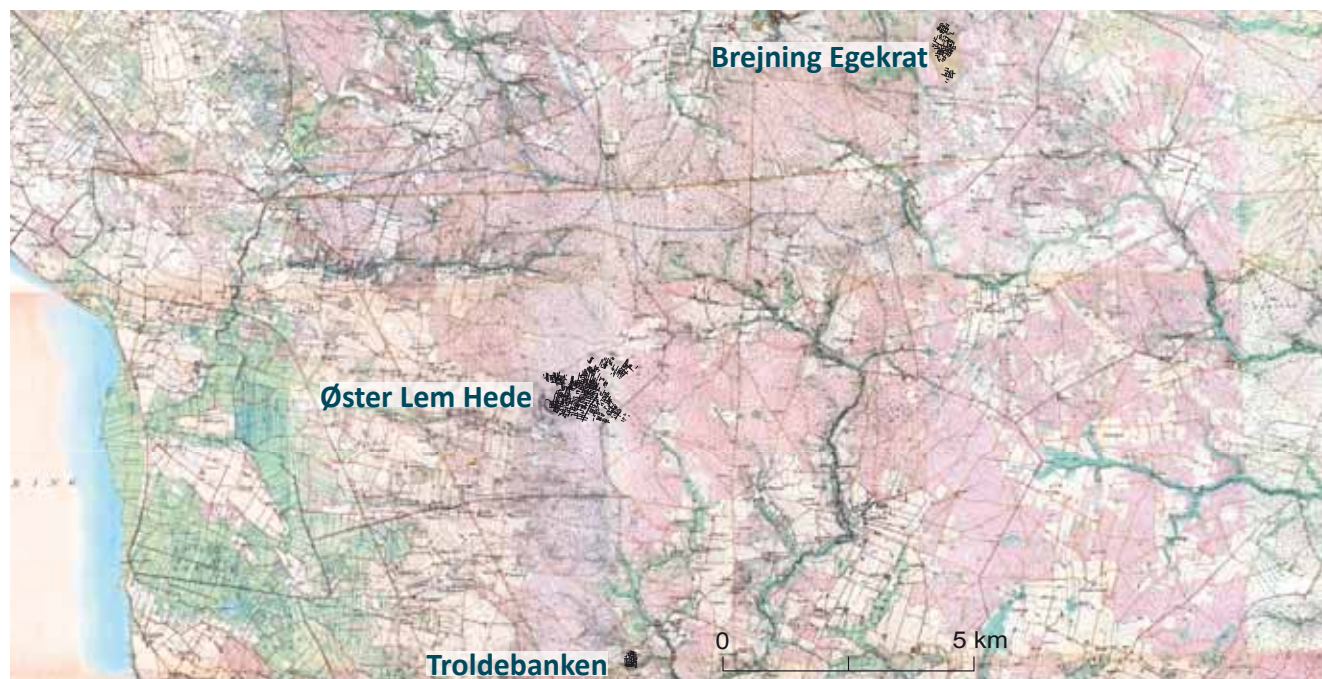
blot 100 meter, og det har selvfølgelig givet lidt unøjagtigheder i den endelige plan. Men den er stadig det bedste udgangspunkt, fordi dens styrke er, at erfarne folk har iagttaget og registreret, hvad de så. I dag kan vi korrigere opmålingsfejlene, så de ikke får betydning for helhedsindtrykket.

Det er en udfordring kun at tegne, hvor vi på højdemodellen mener at kunne se skelvolde og terrassekanter på skrånninger. Hatt og måske især hans assistent Axel Steensberg tegnede lidt mere end der kunne ses, og forbandt ofte voldene til ideelle, lukkede firkanter, selv om der måske var åbninger, for eksempel i et hjørne.⁵ På Hatts plan over marksystemerne på Øster Lem Hede er der også nogle steder angivet spor, der både er svære at se på marken og på højdemodellen. Hatts plan er nu blevet rettet ind i forhold til

højdemodellens spor på det fredede område. Derfor er der i nogle områder foretaget valg, når voldenes forløb fra den gamle plan skulle passes ind. Langt de fleste steder lader det sig dog gøre entydigt.

Voldene inde i Løvstrup Plantage er nu for første gang tegnet op efter radaropmålingen af overfladen, dvs. sådan som det var muligt at få data tilbage til flyet fra overfladen mellem træerne. En komplet plan af voldene i plantagen vil uanset en ny overflyvning nok først fremkomme, hvis der suppleres med, hvad arkæologer kan se i skovbunden. Et sådant arbejde skal foregå om vinteren, hvor vegetationen ikke skjuler sporene.

Desværre er der kun få gode flyfotos af sporene i de dyrkede marker nord for Løvstrup Plantage til rådighed.

Kort der viser den indbyrdes beliggenhed af Øster Lem Hede, Troldebanken og Brejning Egekrat.

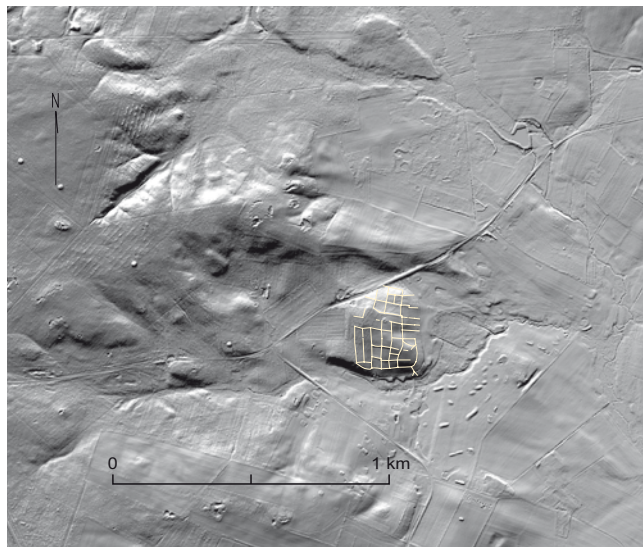
Planen bliver derfor noget ukomplet her. En del af årsagen er muligvis, at der i en del af området foregik en genopdyrking i middelalderen, idet der i en 1600-tals kilde nævnes en nu forsvunden Poulstorp i Fårborg Ejerlaug.⁶ På billeder af området ser det da også ud til, at der er spor af højryggede agre i et område, hvor alle spor af jernaldermarker mangler. I 1800-tallet var der igen hede på stedet, inden nye hedebrug med marker oprettedes. Det var denne proces, Hatt arbejdede om kap med i 1930'erne.

Uanset disse mangler har det været en spændende opgave at få kortlagt agrene på Øster Lem Hede i en første udgave, som måske skal justeres lidt i de områder, hvor blandt andet flyfotos danner grundlag. Det er blevet til en plan af et meget stort område, der har været i drift i den tidlige jernalder. Men for at sætte markerne på Øster Lem Hede i perspektiv er to andre steder med samme slags spor blevet kigget nærmere på, nemlig den lille Troldebanke og den hidtil ukendte Brejning Egekrat.

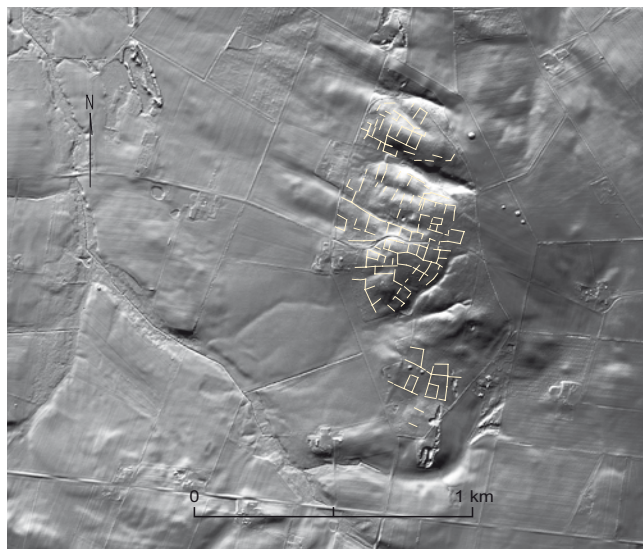
Troldebanken

Ikke langt fra Øster Lem Hede ligger Troldebanken i bakkerne ved Bundsbæk Mølle. Vi kommer fra det største til det mindste. Troldebanken kan med stor sikkerhed siges at være Danmarks mindste forekomst af jernaldermarker. Markerne har aldrig strakt sig over et større område, fordi de ligger på et markant naturligt afgrænset område, og da der ikke kan ses spor af volde eller terrasser i plantagens skovbund, på højdemodellen eller på luftfotos af de omgivende marker, er der næppe anden konklusion. Det er tankevækkende, at der indenfor samme geografiske område og i samme landskabstype kan forekomme så vidt forskellige størrelser af bosættelser med tilhørende marker.

At dømme efter voldenes og terrassernes udseende har markerne på Troldebanken været intensivt dyrket gennem lang tid. Voldene er høje og terrasserne usædvanligt markante. Det tyder på tilbagevendende muldflugt og jord-erosion, som må have været et stort problem for de bønder, der drev jorden her.

Troldebanken optegnet på grundlag af spor på højdemodellen og Hatts plan.

Brejning Egekrat optegnet på grundlag af spor på højdemodellen.

Hatt opmålte og undersøgte sporene på den sydlige del af Troldebanken, der nu er fredet.⁷ Derimod er sporene inde i plantagen mod nord på Troldebanken aldrig blevet målt op før nu, hvor højdemodellen gør det muligt at tegne en rimelig præcis plan for første gang, altså en situation meget lig voldene i Løvstrup Plantage.

Skønsmæssigt er der spor af op mod 50 marker, der dækker et areal på ca. 70.000 kvadratmeter. Jernaldergården – eller gårdene – lå nok også på området, måske på en flade på toppen, hvor der ikke er spor af volde. Det er svært at forestille sig, at mere end én eller to gårde har kunnet ernære sig ved dette jordtilliggende. Markerne på Troldebanken blev i sin tid anlagt på en skovrydning, kunne Hatt konstatere i jordlagene i voldene. I modsætning hertil er Øster Lem Hede-markerne anlagt på hede mod vest, men skovrydning mod øst.

Brejning Egekrat

Ved et af de første kig på højdemodellen, da museet selv fik den stillet til rådighed i 2009, opdagede forfatteren til denne artikel nogle mærkelige spor på skovbunden af det berømte Brejning Egekrat. Iagttagelsen blev først udlagt som noget, der skulle forklares i forbindelse med krattets drift som stævningssskov. Men efter et par fornyede kig på sporene, blev det klart, at der i skovbunden mellem de krogede egetræer og blåbærrene gemte sig hidtil ukendte spor af marker fra jernalderen. Tilsammen dannede sporene på højdemodellen de velkendte volde og terrasser, som de kendes fra Øster Lem Hede og Troldebanken. Planen af sporene i Brejning Krat ligger overvejende i to hovedretninger, tilpasset landskabet, og det er således svært at komme til anden konklusion, end at det faktisk drejer sig om jernaldermarker.

Det er overraskende, at det kuperede terræn under Brejning Egekrat er blevet valgt som agermark. Forklaring kan være, at omgivende arealer er blevet fravalgt på grund af højt grundvandsspejl. Det er også overraskende for mange at skulle forlige sig med, at Brejning Egekrat nu ikke længere kan betragtes som en rest af den skov, der engang

dækkede Vestjylland. I en længere periode for mere end 2.000 år siden ser det nu ud til, at området har været skovfrit og dyrket af jernalderbønder. Brejning Krat, som det krat vi kender i dag, er indtegnet på kortet over Brejning sogn i Præsteindberetningerne til Ole Worm fra begyndelsen af 1600-tallet.⁸

Jernaldermarkerne på skovbunden af Brejning Egekrat forblev mærkeligt nok ukendt for Gudmund Hatt, der selv stammede fra det nærliggende Vildbjerg. Vi kan selvfølgelig ikke vide, om han alligevel skulle have set eller hørt om markerne i krattet. For de lå jo i et allerede naturfredet område og var derfor beskyttede, uden fare for ødelæggelse ved den omsiggribende hedeopdyrkning i 1920'erne og 30'erne.

Som ved Troldebanken er styrken ved agrene i Brejning Egekrat, at de er bevaret i deres omtrentlige fulde udstrækning. Det er ikke muligt hverken på højdemodellen eller på luftfotos at se spor af jernaldermarker ude i nutidens marker omkring Brejning Egekrat. Det giver derfor mening at opmåle markernes areal, der er på ca. 350.000 kvadratmeter. Området skønnes at have været opdelt i omkring 100 marker, uden at vi kan vide, om de også var i drift samtidigt. Markerne i Brejning Egekrat dækker således et areal fem gange så stort som Troldebanken. Vi må tro, at jernaldergårdene nok også lå på området, måske på et næs helt mod syd. Voldene er ikke specielt høje, måske fordi Brejning Egekrat ikke blev dyrket så intensivt eller i så lang tid som Troldebanken. Alligevel ses voldene tydeligt som tværgående forhøjninger, når man går på stierne syd for hulvejen øst-vest gennem Brejning Egekrat.

En tur tværs over Øster Lem Hede

I november 2011 åbnede en ny formidling af jernaldermarkerne på Øster Lem Hede med nye skilte, nye stier og en ny stor parkeringsplads i det nordvestlige hjørne af Løvstrup Plantage. Den glade giver var A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal, der med Kulturarvsstyrelsen som projektejer har udvalgt de 100 mest unikke fortidsminder i Danmark til ny formidling for at gøre dem

mere tilgængelige og synlige for brugerne. De nye skilte fortæller historier om heden. Med baggrund heri bevæger vi os nu langt væk fra computer-tegnede planer og tager på en kort tur fra den nye P-plads, tværs over heden og tilbage igen.

Inde på det fredede areal opdager vi med det samme, at vi går tværs over hjulspor, og ikke mindst en inddiget vej, der har forbindelse med voldene omkring markerne, og som derfor må have samme alder. På vejen har kørende og gående mennesker og dyr i jernalderen kunne færdes mod syd mod overfartsstederne over Skjern Å og mod nord mod gravhøje på bakkekammen. Her oppe er der fundet spor af en 2.000 år gammel jernaldergrav og i samme område ligger bopladserne fra denne tid nok også. Den intakte vejføring gennem Øster Lem Hede-markerne er den eneste bevarede af sin art i Danmark, men har naturligvis ikke været den eneste i datiden, tværtimod. På planen af de nu helt sløjfede jernaldermarker på Byrsted Hede i Himmerland ses også en sådan adgangsvej.⁹

Det næste, der møder os, er selve de lyngklædte volde omkring markerne. Nogle steder er de desværre lidt svære at få øje på, fordi højt græs er indvandret i den østlige del af heden. Vi opdager, at voldene ligger parallelt med hinanden i omtrent øst-vestlig retning, og at der ofte er omkring 30 skridt eller ca. 30 meter mellem dem. At disse mål gentager sig i markernes størrelser har givet anledning til overvejelser om, at der til afsætningen er brugt romerske mål eller mål, svarende til de gamle danske mål som fod og alen.¹⁰

Vi er nu i lang tid gået langs en vold, der fortsætter og fortsætter i en ret linje mod vest. Måske blev markerne afsat ud fra sådanne forløb. Der er således volde i en ret linje med udgangspunkt i en gravhøj mod syd på heden,¹¹ og vi går netop vinkelret på denne linje i øjeblikket. Altså kunne de to linjer have udgjort den første afsætning af markerne i dette område.

Efterhånden er vi kommet frem til en dyb slugt, der adskiller den østlige og vestlige del af heden. Også voldene opfører her og begynder igen på den modsatte side. Vi opfatter Øster Lem Hede som et hele, men det er værd at overveje,

om der her i slugten i stedet er en grænse mellem to forskellige bebyggelser og deres marker.

Oppe mod vest, hvor voldene om jernaldermarkerne igen kan ses, nærmer vi os det sted, hvor Gudmund Hatt fandt tre hustomter fra markernes tid, den tidlige jernalder. De var i datidens almindelige størrelse, alle omkring ni meter lange og fem meter brede. Her boede altså nogle af de familier, der dyrkede markerne. Og de nød næppe den storlåede udsigt, som vi gør det i dag. Derude på de endeløse marker mellem alle voldene ventede der kun slidsomt arbejde. Om foråret skulle markarbejdet indledes med at arde græstørv fri i brakmarker, der var blevet brugt til græsning. Derefter skulle sten og tørv kastes ud i voldene, der skulle gødes, rives og harves, så der kunne sås. Og måske satte forårsblæsten gang i muldflugten og fik den næringsholdige jord til at lægge sig ud langs voldene. Så kom en stille sommertid med tørveskæring og måske lidt husbyggeri, mens afgrøderne voksede, inden høsten trængte sig på. Med efteråret kom slagtetid og tærsketid, inden vinteren gjorde udeliv urart. Dyrene var nok inde om natten på denne årstid og ude om dagen for at skaffe sig selv føde og vand.

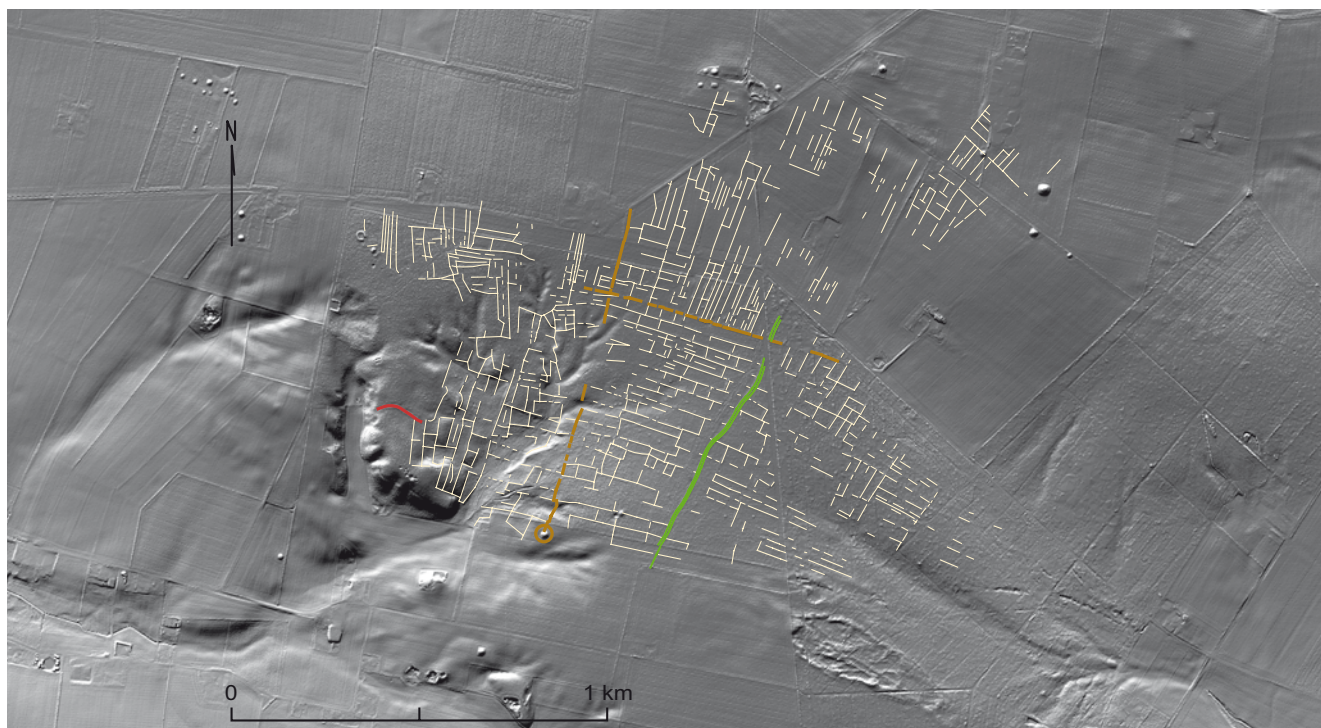
De tre jernalderhuse, der blev gravet ud af Hatt, er på alle måder en del af jernaldermarkerne. Endda bliver der anlagt volde henover dem nogle steder, og der bliver ardet på de gamle byggetomter. Dette fortæller os, at de marker, vi ser på heden i dag, blev ændret måske mange gange. Vi er ellers tilbøjelige til at opfatte voldene som uforanderlige, men sådan har det ikke været. Der er foregået ændringer af marker og flytninger af volde. Hede og skov er blevet inddraget til dyrkning. Det sidste fandt Hatt ud af ved at undersøge jordlagene under voldene.

Men på de nedlagte byggegrunde på Øster Lem Hede er der også foregået ting og handlinger, som undrer os. Der ser ud til, at indbo i form af lerkar fra husholdningen fra et af de sløjfede huse er blevet gemt i en grube udenfor tomten, som om man med respekt har sørget for at tidligere generationers ejendele blev gemt for eftertiden. Nogle lerkarskår fra disse kar blev tilbage i hustomten, og derfor kan vi i dag

rekonstruere, hvad der er foregået. Det var den ellers meget nøgterne arkæolog, Professor Becker fra København, der fremsatte denne teori om, hvad der kunne være foregået på Øster Lem Hede med udgangspunkt i, at samme slags fund er fremkommet på tidens bopladser andre steder i Jylland.¹² Becker er ellers mest kendt for at være den første, til at afdekke jernalderens bopladser i deres fulde udstrækning. Det gjorde han i 1960'erne i netop Vestjylland.

Vi vender om og går tilbage til den nye P-plads. Vi drejer først mod syd ned mod Kjelderbanke med den helt forrygende

udsigt over Vestjylland, over forland, fjord og klitter i baggrunden, alt set heroppe fra, 75 meter over havet. Måske gemmer der sig noget spændende på næsset, der er afgrænset med stejle sider mod øst, syd og vest. Der er ingen synlige spor af volde og marker, kun en anden slags vold, der er anlagt parallelt med en lav grav. Vold og grav afskærer den fjerde side af næsset, men endnu ved vi ikke, hvor gammelt dette anlæg er. Hatt og Steensberg tegnede det blot med samme signatur som voldene omkring markerne, og undlod at vise grøften.¹³ Der kunne ligge en samling jernalderhuse

Øster Lem Hede sammentegnet ud fra Gudmund Hatts plan, spor på højdemodellen og Royal Air Force-fotos fra 1954 samt civile flyfotos fra 1976, 1987 og 1990, alle fra flyfotoarkivet.dk. Markerne på den centrale del af Øster Lem Hede kan være udlagt ud fra to hovedlinjer (markeret med gult). Den nord-syd gående linje kan have sit udgangspunkt i gravhøjen mod syd (markeret med en cirkel). Vejforløbet eller fælgangen i den østlige del er fremhævet med grønt. Vold og grav, der afskærer næsset ved Kjelderbanke er markeret med rødt.

her på Kjelderbanken, og måske kan vold og grav, hvis de engang bliver dateret, have spillet en rolle i den sammenhæng. Vi kender allerede en befæstet boplads fra denne tid i Lyngmose nordøst for Ringkøbing.¹⁴

Afrunding

For mere 2.500 år siden anlagde jernalderbønder deres marker på Øster Lem Hede, på Troldebanken og i Brejning Egekrat. Danmarks mindste område med bevarede jernaldermarker på Troldebanken og helt suverænt store modpol, Øster Lem Hede vil sammen med Brejning Egekrat kunne bruges som udgangspunkt for fremtidig forskning i jernalderens landbrug. Der forskes allerede i markernes opståen på Øster Lem Hede og i agrenes alder på baggrund af nye udgravninger i udvalgte volde,¹⁵ ligesom der også i Himmerland arbejdes med imponerende kortlægninger af jernaldermarker.¹⁶ Der er åbnet ny formidling af den storslåede Øster Lem Hede og forhåbentlig fastholdes og udvikles disse tiltag i de kommende år.¹⁷

Torben Egeberg kan kontaktes på te@levendehistorie.dk

På en kold novemberdag blev den nye formidling med skilte, stier og ny P-plads i Løvstrup Plantage, øst for Øster Lem Hede, indviet ved Marianne Rasmussen Lindegaard, Kulturarvsstyrelsen. Foto: Bjarne Jensen.

Noter

1. Gudmund Hatt: *Oldtidsagre*. København 1949.
2. Alfred Kaae: *Lem Sogn. Et skår af mosaikken Danmark*. Ringkøbing 1962, s. 30.
3. *Dagbladet BT*: "En ny dansk Nationalpark", den 9. marts 1936, s. 5. Artiklen blev bragt med et portrætfoto af Gudmund Hatt. Tak til Niels Holger Toft, Højmark, for lån af kopi af avisartiklen.
4. Formidlingen er blevet gennemført i løbet af 2011 i et samarbejde mellem Ringkøbing-Skjern Museum, Kulturarvsstyrelsen, Løvstrup Plantage A/S, Ringkøbing-Skjern Kommune og Naturstyrelsen Vestjylland. Tak for forslag og for at der blev arbejdet målrettet mod det fælles mål at få etableret den nye formidling.
5. Mundtligt meddelt af Niels-Christian Clemmesen, Kulturarvsstyrelsen, i forbindelse med den nye formidling.
6. Meddelt af Peder Gammeltoft, SAXO-instituttet, Københavns Universitet i mail til Ringkøbing-Skjern Museum januar 2012.
7. Hatt, fig. 84.
8. Frank Jørgensen: *Præsteindberetninger til Ole Worm*. Udgivet af Landbohistorisk Selskab. København 1970, s. 157 med tilhørende kort.
9. Hatt, Pl. II.
10. Bjarne Eir: Måleenheder i oldtidsagre. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1980.
11. Nina Helt Nielsen, Aarhus Universitet, der arbejder med Øster Lem Hede som Ph.d.-projekt, har gjort opmærksom på, at markerne kan være udlagt ud fra en linje med udgangspunkt i denne gravhøj mod syd.
12. C.J. Becker: *Førromersk jernalder i Syd- og Midtjylland*. København 1961, Bind VI, s 122-127.
13. Esben Schlosser Mauritsen, Ringkøbing-Skjern Museum, har fortalt om disse spor på højdemodellen.
14. Palle Eriksen & Per Ole Rindel: Lyngmose og Lystbækgård – et Borremoseanlæg og Cæsars liljer i Vestjylland. *FRAM* 2001.
15. Nina Helt Nielsen: Ph.d.-studium ved Aarhus Universitet, Institut for Kultur og Samfund, Forhistorisk Arkæologi, Moesgård, med udgangspunkt i Øster Lem Hede.
16. Michael Vinter: Kortlægning af marksystemer fra jernalderen. *Kuml* 2011; Michael Vinter: Rekonstruktion af det parcellerede dyrkningslandskab i Himmerland. I: Niels Algreen Møller, Sarah Skytte Qvistgaard & Steen Frydenlund Jensen (red) *Nyt Fra Vestfronten. Nord- og Vestjyske bebyggelser fra ældre jernalder*. Arkæologiske skifter 10. København 2011.
17. Se også Marie Sidenius Gravesen: *Øster Lem Hede. Om pleje og formidling af oldtidsminder i et Hedelandskab*. Uppsats for avlæggende av filosofie kandidatexamen i Kulturvård, Landskapsvårdens hantverk, 15 hp, 2011.